

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1964.2.04>

SOMAATILISEST FRASEOLOOGIAST KAASAJA EESTI KIRJAKEELES *

F. VAKK

Somaatilise fraseologismi all mõistame üldtuntud püsivat teatud stiililise karakteristikaga sõnaühendit, mille vähemalt üheks komponendiks on inimese või looma mõne kehaosa nimetus (vrd. *pead murdma, jalgadele valu andma, hambaid näitama*). Sageli iseloomustab niisuguseid ühendeid tugev vastupanuvõime aja mõjule. Nii fikseerib H. Göseken juba XVII sajandi keskpaiku fraseologismi *oma pead toitma* 'end ülal pidama'.¹ A. W. Hupel näit. kõneleb XIX sajandi alguses ühendite, nagu (kellegi) *käsi käib hästi*, (keegi) *on nagu ... suust kukkunud* 'väga sarnane kellelegi' jt., suurest populaarsusest,² mis omakorda eeldab viimaste tunduvalt varasemat teket.

Enamik somaatilisi fraseologisme moodustub vabade sõnaühendite übermõtestamise teel. Uldreeglina seotub kindel tähendus-kogu kompleksiga tervikuna, vrd. *pead tulle pistma* 'end hädaohtu saatma, kitsikusse sattuma', *ninapidi vedama* '(kedagi) petma, alt vedama'.³ Kirjeldatakse enamasti teatud iseloomulikke situatsioone, millele kui lähtekujutlustele tulevased metafoorid toetuvadki (*kõrvu kikki ajama* 'teraselt kuula(ta)ma (hakkama)', *silmi kinni panema* 'surema', *peaga vastu seinä jooksma* 'mõttetult ja visalt midagi taotlema'). Rõhuvat enamikku eesti fraseologisme iseloomustab lähtepiltide konkreetsus ning värvikus, vrd. (kellegi) *pea jagab ~ lõikab, söba silmale laskma*. Piltlikkus, mis on eriti omane elavale kõnekeelele kui somaatiliste ühendite peamisele allikale, kuulub üldse paljude fraseologismide põhikarakteristikasse.⁴ Somaatiliste fraseologismide lähtepildid peegeldavad enamasti tähelepanekuid igapäevasest elust, inimestest ja loomadest (*silmi kinni pigistama* (millegi ees), *nina selga ~ püsti ajama, kõrvu lonti laskma*), kajastavad kunagisi uskumusi ja rahva kujutluste maailma (*kuri silm, kuri silm hakkab peale; leiba luusse laskma*). Loomariigist lähtuvail ühenditel on sageli pejoratiivne alatoon, vrd. *hambaid näitama* '(avalikult) vaenulik olema' jt.

Tähtsamatest temaatilistest gruppidest somaatilises fraseoloogias äratavad tähelepanu: 1) kehaosade põhifunktsioone ja peamist sümboolikat käsitlevad ühendid (näit. *pea* — mõtlemine, tähtsus, olulisus, vaimne tasakaal: (kellegi) *pea lõikab ~ töötab* '(keegi) oskab resultatiivselt mõelda'; *pead kaotama* a) 'vaimset tasakaalu, kainet reageerimisvõimet kaotama', b) 'hukkuma'; *peajagu üle olema* '(kedagi) vaimselt, võimetelt jne.

* Käesolevas kirjutises piirdatakse peamiselt ühenditega, mis on seotud pea ja tema osade nimetustega.

¹ Vrd. H. Göseken, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*. Reval, 1660, lk. 308.

² Vrd. A. W. Hupel, *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuch*. Mitau, 1818, lk. 142.

³ Vrd. ka Г. Пауль, *Принципы истории языка*. М., 1960, lk. 125.

⁴ Vrd. J. Müller, *Rede des Volkes*. Deutsche Volkskunde. Berlin und Leipzig, 1926, lk. 183 jj.; vrd. ka A. Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörterlichen Redensarten der Römer*. Leipzig, 1890, lk. VIII; H. Spitzbardt, *Lebendiges Englisch*. Halle (Saale), 1958, lk. 82 jj.

tunduvalt ületama'). Kehaosade seisundi kirjeldamisele (sageli üle kantud tähenduses) pühendatakse samuti küllaldast tähelepanu, vrd. (kellegi) *silmad seletavad* 'näeb, on nägemisvõimeline'; *pea hakkab ringi käima* a) 'haiguslik seisund', b) 'keegi kaotab reaali-teeditunde (tähtsusest, edust)'. 2) Paljudes somaatilistes fraseologismides sümboliseerib kehaosa nimetus inimest ennast (*pars pro toto*), vrd. *oma pead toitma* 'end ülal pidama', *nina ~ nägu näitama* '(kuhugi, kellegi nägemispiirkonda) ilmuma', *suu ees* jt. 3) Suur rühm somaatilisi ühendeid käsitleb antud kehaosaga seotud sümbooliseid või väljendusliigutusi, kusjuures tihti arvestatakse tähelepanekuid loomariigist (*nina norgu v. kõrvu lonti laskma* 'lõõdud, masendatud olema; norutama, julgust kaotama', *suuri silmi tegema, silmi suureks ajama* 'imestama, üllatuma'). 4) Küllalt ulatuslik somaatiliste fraseologismide rühmitus ei peegelda vahetult kehaosa põhifunktsioone, vrd. *kõrvu pihku võtma* a) 'tugevasti «läbi võtma», b) 'naha peale andma', (kellegi) *nina peal tantsima* '(kedagi) mitte arvestama, (kellegi) suhtes endale kõike lubama' jpt. Enamik somaatilisi fraseologisme osutub siiski nii või teisiti vastava kehaosa põhifunktsiooni(de) ja peamise (traditsioonilise) sümboolikaga seotuks. Mida tähtsam ja silmapaistvama funktsiooniga on antud kehaosa, seda suuremad võimalused avanevad ka kõige erinevama temaatikaga fraseologismide seostumiseks tema nimetusega.

Silmatorikavalt paljud somaatilised ühendid kirjeldavad mitmeid negatiivseid nähtusi: tihti veel õige detailselt (vrd. liigset alkoholitartvitamist, rumalust jms. käsitlevaid *peaga, ninaga, silmadega* seotud fraseologisme). Selles kajastub püüd kritiseeriva, iroonilise või humoorika suhtumisega seda laadi nähtusi naeruvääristada ja piitsutada.⁵ Tuleb arvesse ka tähenduslike nüansside eristamine, vrd. *nina ~ nägu täis tõmbama* 'end purju jooma' ja (kellegi) *pea on purjus; peast ogaraks minema* 'nõdrameelseks jääma' ja (kellegi) *peas mõni kruvi logiseb* 'pole täiesti normaalne'. Paljude halvustava sisuga somaatiliste väljendite allikaks on tihti mitmesugused argood ja žargoonid, vrd. lõõmist väljendavaid *vastu habet* (~ *vuntsi, vahtimist, lõugu* jne.) *andma, kõrvu üles tegema*.⁶ Eesmärgiks pole sageli niivõrd toorutsemine omaette (näit. sõdurite argoos) kui püüd raskustest vms. jämedakoelise huumoriga üle saada.⁷ Somaatilises fraseoloogias võib kohata ka vastupidist tendentsi: halba ja ebameeldivat püütakse esitada eufemistlikult⁸ (*silmi kinni panema* 'surema', *hambaid varna panema* 'nälgima (hakkama)'), kusjuures tulevad arvesse veel kunagised tabukujutelmad. Vajadus humoorikate väljendite järele (nii et *silm sinine ~ valge peas, nii et seda nägu* (midagi tegema) 'tublusti, intensiivselt', (kellegi) *suu pole seinapragu* 'oskab maitsvast lugu pidada'), afekteeritud kõne⁹ (*on (kellelgi) alles pea otsas v. nuppu!* 'on nutikas, tark') ja teat. vajalikku mõistet märgistava sõna puudumine (*habet ajama* [raseerima levis indo-euroopa keelte kaudu alles hiljem], *pähe õppima* [vrd. ingl. *to learn by heart* 'id.; sõna-sõnalt: südame juurde õppima!'], *pähe kuluma* jpt.) soodustasid samuti mitmete somaatiliste ühendite tekkimist. Viimati märgitud rühmituses (*pähe õppima* jt.) on ühendite kasutamissagedus paratamatult suur, mille tõttu algne piltlikkus tuhmub ning pole sellisena nagu enam tajutavgi. Üldtuntud metafooride kulumist võib põhjustada veel näit. mõnede somaatiliste fraseologismide («möödiläinuina!») põhjendamatult sagedane kasutamine (vrd. *ajahammast pureb ~ hävitab* jms.).

Somaatiliste fraseologismide autorit on enamasti raske kindlaks määrata: paremal juhul võib fikseerida vaid kirjakeeles tuntuksaamise aja. Kellegi poolt väljendatuna ja üldise tunnustuse leidnuna käsitletakse neid edaspidi juba keelilise ühisvarana. Erandiks on lentsõnalise päritoluga somaatilised fraseologismid, millest valdav osa läh-

⁵ Vrd. ka J. Müller, *Rede des Volkes*, lk. 189.

⁶ Vrd. ka C. Allik, Tallinna keskkooliõpilaste erikeelest. «Eesti Keel» 1928, nr. 1 ja 2, lk. 7 jj.; K. Hermlin, Sõdurite erikeelest Eestis. «Eesti Keel» 1928, nr. 5 ja 6, lk. 100 jj.

⁷ Vrd. ka O. Mausser, *Deutsche Soldatensprache*. Strassburg, 1919, lk. 7; S. Hämmäläinen, *Suomalaisesta sotilaslangista. «Virittäjä»* 1946, lk. 266.

⁸ Vrd. K. Vilku, *Kansanomaista puhetyyliä. «Kalevalaseuran Vuosikirja»* 1950, lk. 220, 223.

⁹ Vrd. ka H. Sperber, *Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung*, Halle a. S., 1914, lk. 81 jj.

tub piibli keelepruugist, vrd. *tuliseid süsi oma pea peale koguma* (< Paulus rooma rahvale 12,20), *pinnuks olema* (kellegi) *silmas* (< Joosua 24,13) jt.

Suhtelisele vastupidavusele vaatamata toimuvad somaatilises fraseoloogias ka pidevad muutumisprotsessid. Nii tähendas *kõrvu pea alla panema* XIX sajandil ka magamist, kaasaja keelepruuk kasutab seda ühendit aga peamiselt suremise märkimiseks (pejoratiivselt). Fraseologismi (kellegi) *pead ringi käima panema* ülekantud tähendust 'realiteeditunnet kaotama' näit. möödunud sajandi keelemehed (Hupel, Wiedemann) veel ei fikseeri. Uldjoontes muutub eesti somaatiliste fraseologismide süsteem kolmel teel: a) arhailiste (vananemas või vananenud) ühendite väljalangemise, b) uute juurdetekkimise ja c) olemasolevate semantilise arengu tulemusena. Vananemist omakorda saab vaadelda sisulisest või stiililisest seisukohast. Sisuliselt vananevad fraseologismid jäävad aktiivsest kasutamisest kõrvale vastavate reaalide (kombed, tõekspidamised, uskumused jne.) kadumise või muutumise tõttu, kui antud ühenditega ei seostu mõnd kaasaegsemat tähendust, vrd. *kurja silma* motiive. Sisu aktuaalsuse tõttu ei tarvitse kaugeltki kõik varasemaist aegadest pärinevad ühendid käibelt kaduda (vrd. *hambasse puhuma* 'valetama', *kops läheb üle maksa* 'vihastub'). Mitmed somaatilised fraseologismid tunduvad aga oma sisulisele aktuaalsusele vaatamata kaasaja keelepruugis (stiililiselt) vananenutena, vrd. (kellegi) *on peas vara* '(keegi) on purjus', *silmist suhu laskma* 'ja silmavett valama' 'nutma', *suud andma* 'suudlema', *kõrvatagant head nõu otsima* 'hämmelduses, nõutu olema' jpt. Vormis ja sõnastuses arhailisuse moment enamasti puudub, kuid stiililiselt tuleb ta üsna teravalt esile. Ka piibli keelepruugist pärinevad ühendid mõjuvad enamasti arhailise kõrvaltooniga, vrd. *palgest palgesse* (= *näost näkku*), *silma silma ja hammas hamba vastu*, (kellegi) *silmadelt langevad soomused* (= *silmad lähedavad lahti*).

Sisult ja stiililt vananenud fraseologisme kasutab kaasaja eesti kirjakeel nägu (stiililt) arhailisi sõnugi ajastu koloriidi loomiseks, pidulikk-retoorilises kõnes jm.

Täiesti uutele kujutlustele rajatud somaatilisi fraseologisme tuleb keelde suhteliselt harva, vrd. (argoolisi) *närv läheb mustaks* 'saab pahaseks', *silma looja laskma* 'uinuma' jt. Enamik juurdetulevast materjalist toetub juba olemasolevale, vrd. *pähe õppima* ja *pähe lõõma*. Sisulisel ja sünonüümsel varieerimisel näib üldse eesti somaatilise fraseoloogia kvalitatiivse ja kvantitatiivse külje kujundamisel olevat otsustav tähtsus (vt. allpool). Juhtumeid, kus varem keeles esinenud fraseologism omandab sootuks uue tähenduse,¹⁰ esineb somaatilises fraseoloogias harvemini. Teatud minimaalne seos nii uue kui vana tähenduse vahel enamasti ikkagi säilib. Eesti keeles omandas näit. varem ainult lõõmise kohta kasutatud fraseologismide paar *pähe andma* ja *pähe saama* karmi (materdava) kriitika tegemise või sellele allumise tähenduse, mis kaasaja keelepruugist antud ühendite esialgse sisu peaaegu täielikult on kõrvale tõrjunud. Tiheda seose (põhjenduse) säilimise tõttu lähtekujutluse ja tähenduse vahel, mida toetab kehaosade põhifunktsioonide selgus ja vastava sümbolika üldnimikkus, leidub somaatilises fraseoloogias väga vähe idioome, s. o. kaasajal sisuliselt motiveerimata ühendeid. Motiveeritus kaob või tuhmub enamasti siis, kui antud fraseologismile tekke momendil aluseks olnud kombed ja tõekspidamised vms. muutuvad või hoopis unustatakse (vrd. *hambasse puhuma* 'luiskama, petma', *kuri silm* 'kahju tekitav pilk'). Tihti on kogutähendus üldjoontes küll motiveeritud, kuid pole selge, miks just *antud pilt* teatud mõistet sümboliseerib, vrd. (kellegi) *kärbseid pähe ajama* '(pead segi ajades) mingit mõtet sisendama; kedagi võrgutama' (*kärbseid* võiksid asendada muudki tüütud putukad!). Motiveerituse vähenemisega sulavad somaatilise ühendi komponendid üha enam terviklikku mõistet väljendavaks kompleksiks, kaotades pidevalt oma esialgset (täenduslikku) iseseisvust. Sageli säilib sellest veel vaid morfoloogiline funktsioon, vrd. verbi *vedama* ühendis *ninapidi vedama*.

Vaatamata paljude somaatiliste fraseologismide tekkele vabadest sõnaühenditest (*puru silma ajama*, *kõrvu lonti laskma*), iseloomustavad nende vormi ja süntaktilist struktuuri mitmed erijooned. Torkab silma suund sõnastuse ökonoomsusele: kõik üle-

¹⁰ Vrd. ka M. Kuusi, *Sananlaskut ja puheenparret*. Helsinki, 1954 lk. 68.

arune langeb aja jooksul fraseologismi koosseisust välja, vrd. *pead ja jalad koos olema* > *pead-jalad koos (olema)*, *üle pea ja üle kaela* > *üle pea ja kaela*, *üle pea kaela (üle-peakaela)*.¹¹ (Niisugune lühenemine võib kaasa tuua ka komponentide ortograafilise kokkuliitumise ja ühendi fraseologismide süsteemist väljalangemise.) Üldreeglina eelistatakse lühemaid kombinatsioone. Lühidus ja tabavus on somaatilise ühendi populaarsuse olulisemateks eeltingimusteks, vrd. *pead murdma*, *pead tulle pistma*, *nägu ~ nina näitama*. Neid põhimõtteid peetakse silmas ka näit. lentsõnade suhtes, vrd. *Ahhilleuse kand* jt. Sageli pole pikemaist ühendeist lähtekujutlust kahjustamata võimalik midagi välja jätta (*suud seki järele seadma*, *tuliseid süsi pealaele koguma*) ning esimesel võimalusel rakendatakse sellistest fraseologismidest nende põhitähendust kandvaid fragmente. Üks sagedamini väljalangevaid komponente on verb *olema*. Võimalus teda kergesti juurde mõelda tingib selle tegusõna mitmetest fraseologismidest peaaegu täieliku elimineerimise, vrd. (kellelgi) [on] *kõrvatagused alles märjad* [on] noor ja kogenematu'. Nimetatud elliptilisi vorme ei või segada spetsiaalsete konstruktsioonidega (näit. *nomi-nativus absolutus*), kus *olema* ärajätmisel on kindel süntakiline funktsioon, vrd. *ninad norgus*, astuti tuppa. Lühemates ühendites võib emfaatilistel kaalutlustel elimineeritava komponendi tõttu tekkida mulje, nagu kaoks fraseologism üldse, vrd. *lõuad!*, *mokas!* (= *pea lõuad!*, *on mokas!*). Elliptiliste vormide kasutamine on eesti somaatilises fraseoloogias küllalt levinud nähtus.

Sõnastust iseloomustab veel lihtsus: kasutatakse igapäevast üldtuntud sõnavara, vrd. *pead murdma ~ vaevama*, *nina selga ajama*, *kõrva taha panema ~ kirjutama*. Arhailisi sõnu ja kaasaja keelepruugist erinevaid grammatilisi vorme esineb harva (*sõba silmale laskma*, *suud seki järele seadma*, *hambuni rehvastatud*). Sõnastuse stiililistest võtetest väärrib sünonüümse varieerimise kõrval (*nina ~ nosplit ~ nägu täis võtma*) märkimist sõnapaaride kasutamine, näit. *ei saa suhu ega silma*, *küünte ja hamaste g kinni hoidma*. Sageli rakendatakse vastandavaid paare, vrd. (kellelgi) *on silmad ees ja taga*, *ei saa päist ega jalust edasi*, *pead ja jalad koos*. Osa sellistest sõnapaaridest tuntakse kui kehaosade nimetuste rahvapärasteid sünonüüme (*suud-silmad* 'nägu') või teat. üldmõistet väljendavaid komplekse (*kopsud-maksad* 'sisi-kond'), mida sageli rakendatakse somaatilise fraseologismi komponendina, vrd. (kellelgi) *on suud ja silmad häbi täis*.

Grammatilisest vormistusest torkab silma mõnede somaatiliste ühendite ainult eitav kuju. Vastavat jaatavat püsivat sõnaühendit ei tunta üldse, vrd. (kellelgi) *pole hamba all kuiva kohta*, (kellelegi) *pähe mitte mahtuma* (mingi mõte), *ei tule uneski pähe*, (kellelegi) *suu pole seinapragu ~ sarvest*, *ei saa päist ega jalust edasi* jpt. Teatud somaatilisi fraseologisme kaldutakse ainult jaatavalt kasutama, kuigi see ei hakka nii teravalt silma, vrd. (kellelegi) *suu käib ~ jahvatab* jne. *nagu tatraveski*. Peamiselt jaatavalt rakendatakse ka mitmeid väljendusliigutustest tulenevaid ühendeid, vrd. *pead raputama*. Mõned somaatilised fraseologismid esinevad küsimuse või hüüatuse vormis: *kus* (kellelegi) *kõrvad olid*, *kus* (kellelegi) *silmad olid*, *kus* (kellelegi) *pea oli*, *sega pead küll!* (pahameele väljendamiseks tähelepanemata, unustamise puhul).

Sõnajärjestus on paljudes somaatilistes fraseologismides suhteliselt vaba ega erine tavalisest keelepruugist. Selles peegeldub nii vastavate sõnaühendite pärinemine sageli vabadest sõnade kombinatsioonidest (*keelt limpsama*, *haisu ninasse saama*) kui ka asjaolu, et eesti keeles pole sõnajärjestus lauses eriti rangelt piiritletud.¹² Vabadest sõnaühenditest erinevad need ühendid peamiselt kindla või traditsioonikohaselt varieeritava koosseisu poolest, vrd. N. *ajab puru silma* 'petab, veab alt'; tundsini meest, kes N-le *puru silma ajas*; *suured ~ tähtsad ninad* saabused. Sõnajärjestus säilib muutmatusena: a) peamiselt määruse funktsioonis esinevais või teatud verbidega tugevalt seotud määruslikes rühmades (*nolja silma all*, *suu ees*; *peost suhu* (elama), *nii et suu suitseb*

¹¹ Vrd. ka I. Sarv, Eesti kõnekäändude liikidest ja funktsioonidest. «Keel ja Kirjandus» 1958, lk. 231.

¹² Vrd. N. Remmel, Sõnajärjestus eesti lauses. Eesti keele süntaksi küsimusi. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused VIII. Tallinn, 1963, lk. 351 jj.

(valetama);¹³ b) sõnapaarides, olenemata viimaste esinemisviisist (*ulgumine ja hammaste kiristamine* [*< piibel*], *ei suhu ega silma* (saama), *suud-silmad häbi täis*; c) paljudes rahvalikes võrdlustes (*nü et silm sinine, nü et seda nägu*); d) atributiivselt esinevais ühendes (*hambuni relvastatud, hea peaga koolipoiss*); e) ühendes, mis moodustatakse kindla(te) adjektiivivi(de) ja somaatilise sõna abil (*suur nina, vahva vunts*) jt.

Vaatamata somaatiliste fraseologismide vormilisele mitmekesisusele (vrd. *kõrvu pea alla panema, silmad jäävad välja, nina peale*) võib siiski registreerida teatud vormitüüpide eeliskasutamist. Tihti pääseb mõjule vormianaloogia. Tekib nagu konstruktiooniliste skeemide (mudelite) kogu, mis võimaldab neid konkreetse materjaliga täites saada kas täiesti uusi ühendeid või varieerida juba olemasolevat. Osa skeeme määravad juba oma struktuuriga neisse asetatava sisu tähenduse suuna. Eriti tugevalt ilmneb skeemide osatähtsus nn. struktuurises sünonüümias (vt. allpool). Ühine süntaktiline vormistus võimaldab fraseoloogiat vormilt unifitseerida ja tähenduse nüansseerimise teenistusse tõmmata ka konstruktiooni ennast, vrd. *ajama* (*panema, tegema*) — *minema* — *olema, andma* — *saama* (*mokka panema* — *mokka minema* — *mokas olema; pähe andma* — *pähe saama*). Üldreeglina hoidutakse keerukaist grammatilistest konstruktioonidest. Tähtsamaist struktuuriskeemidest võiks märkida

I. verbaalsete (s. o. verbi või verbaalset mõistet väljendavate) ühendite kohta:

- 1) $S + (V_1; V_2 \dots V_n)$ ¹⁴, vrd. *pead murdma* (*vaevama, väsitama, kaotama* jne.);
- 2) $(S_1; S_2 \dots S_n) + V$, vrd. (*nina, nägu, keelt* jne.) *näitama*;
- 3) $[S + (\text{prep.}; \text{postp.}; \text{adv.})] + (V_1; V_2 \dots V_n)$, vrd. *nina peale* (*andma, saama*); *üle pea* (*kasvama, võlgades olema*); *silmi peast* [*välja*] (*nutma, sööma, vahtima*);

II. mitte-verbaalsete ühendile kohta (arvesse tulevad ka mõnede verbaalsete ühendite adverbiaalsed komponendid):

- 1) $S + (\text{prep.}; \text{postp.})$, vrd. *nina peale, suu ees; üle pea ja kaela*;
- 2) S_1 (elat. sing.) + S_1 (illat. sing.), vrd. *suust suhu* (käima), *palgest palgesse* (nägema);
- 3) (adj.; adv.) + $(S_1; S_2 \dots S_n)$ (komit. sing.), vrd. *pika ninaga* 'petetult', *purjus peaga*;
- 4) (adj.₁; adj.₂ ... adj._n) + $(S_1; S_2 \dots S_n)$, vrd. *suur ~ tähtis nina, vahva ~ täitsa vunts* jt.

Olenevalt somaatiliste sõnade või nende sünonüümide, pre- ja postpositsioonide, adjektiivide jne. traditsiooniliselt kujunenud valikust võimaldab sama struktuuriskeem saada kas sünonüümseid või hoopis erineva tähendusega ühendeid (vrd. *pead murdma* ~ *vaevama* 'pingsalt mõtlema' ja *pead kaotama*). Huvitavad on ka asendatava komponendiga skeemid, vrd. *kuus* (kellegi) [$x_1; x_2 \dots x_n$] *oli(d)*: *kuus* (kellegi) *silmad* v. *kõrvad* v. *pea oli(d)*; (kellegi) on *hea* [$x_1; x_2 \dots x_n$]: (kellegi) *on hea nina* v. *suuvärk*; oma [$x_1; x_2 \dots x_n$] mitte uskuma: *oma silmi* v. *kõrvu mitte uskuma* jpt. Tähelepanu väärivad veel põhimõtteliselt analoogilised skeemid, kus konkreetne sisu *mutatis mutandis* formeerub vastavalt teatud üldisele struktuuritüübile. vrd. (kellegi) *endal on suu peas* v. *käed otsas* v. *jalad all* 'suudab ise (vajalikku) öelda, teha, kõndida', *oma silmaga nägema* ja *oma kõrvaga kuulma*.

Eesti somaatilises fraseoloogias rakendatakse laialdaselt ühendite vormi ühtlustavaid konstruktioone. See standardiseeriv ja vormiökonomiale suunatud tendents ei väesusta fraseologismide tüübistikku, vaid võimaldab süntaktilise struktuuri lihtsust säilitades luua rikkalikult juurde uut ja nüansseerida olemasolevat materjali.

Somaatiliste fraseologismide vormistuses on tähtsal kohal ka eufoonilised võtmed, eriti

¹³ Sama kehtib ka nende somaatiliste fraseologismide adverbiaalse komponendi kohta, kus verbaalne ja adverbiaalpe osa on täielikult sisuliselt kokku sulanud (vrd. *põõrab pea peale* [faktid, majapidamise] ja *pea peale põõrab*).

¹⁴ S ja V tähendavad somaatilist sõna (kindlas käändes) ja verbi, S_1 ja V_1 — vastavalt erinevaid somaatilisi sõnu ja verbe.

alliteratsioon ja assonants.¹⁵ Viimastel ei puudu praktilinegi väärtus: neid rakendatakse sageli mnemoonilistel kaalutlustel. Eriti ilmneb see rahvalikes võrdlustes, vrd. *nii et silm sinine, nii et habe aurab*, (kellegi) *suu pole sarvest ~ seinapragu, nagu puuga pähe löödud* jpt. Paiguti dikteerivad näit. alliteratsiooni otsingud ilmselt sõnade valikugi, vrd. *ei näe sõrme silma pista 'pime'*. Ka laenulistes somaatilistes ühendites püütakse tõlget kohandada alliteratsiooni nõuetele (vt. allpool). Samadest põhimõtetest juhendatakse sünonüümsete variantide loomisel, vrd. *põske pistma ~ panema*. Kõige arvukamalt esineb alliteratsiooni (*pea peale pöörama, suud seki järele seadma, kõrvu kikitama*), mis tihti samas fraseoloogismis võib kombineeruda veel assonantsiga (*nägu näitama, nii et silm sinine, pole hamba allgi kuiva kohta*). Mainitud eufooniliste võtete rakendamine annab fraseologismile tugeva rahvalikkuse varjundi, mõjudes seega stiililiseltki. Kuigi paljud alliteratsiooni ja assonantsi sisaldavad ühendid viitavad fraseologismi läänemeresoomelisele resp. eesti keeles tekkimisele¹⁶ (*mitte suhu ega silma saama, nagu puuga pähe löödud, silm seletab*), ei saa ainult sellele tunnusele toetudes kõnelda püsiva sõnaühendi päritolust. Nii võidakse kergesti sattuda eksijäreldustele¹⁷, sest mitte kõik alliteratsiooni ja assonantsi sisaldavad fraseologismid pole kohapeal tekkinud, vrd. *pea peale pöörama* < sks. *auf den Kopf stellen* jt.

Somaatilise fraseologismi vormi (morfoloogilise külje) ja süntaktilise funktsiooni vahel valitseb tihe seos. Mõned ühendid asendavad näit. verbi või väljendavad teatud verbaalset mõistet (*ninapidi vedama, pähe andma, pähe kuluma*), teised esinevad peamiselt määruse funktsioonis (*nelja silma all, üle peo ja kaela*), kolmandaid kasutatakse käändsõnadele vastavalt (*suur nina, täitsa vunts*). Morfoloogilist, semantilist ja süntaktilist külge arvestades on püütudki fraseologisme liigitada verbaalseiks, adverbiaalseiks, noomenilisteks jne.¹⁸ Olukorda komplitseerivad siiski mitmed asjaolud: fraseologismi struktuur pole alati kooskõlas tema süntaktilise funktsiooniga (*nii et pea aurab ~ suitseb* (midagi tegema) 'tugevasti, intensiivselt jne.'). leidub mitmesuguseid vahe- ja tuleluslike vorme, puudub ülevaade teatud fraseoloogiliste liitsõnade (*ninatark, tuule-, lambapea*) eelistatult mingi kindla verbiga seostumise tõttu, näit. verbaalsete ühendite koosseisu kuulumisest jpm.

Mitte kõik rühmad pole fraseoloogias võrdselt esindatud. Eesti somaatilises fraseoloogias kerkivad tähtsusest ja sagedusest esile verbaalsed (ka adverbiaalsed) ühendid. Kuigi verbaalsed somaatilised fraseologismid võiksid teoreetiliselt lauses täita kõiki verbile omaseid süntaktilisi funktsioone, ilmneb valiv tendents fraseoloogilise predikaatsuse kasuks (*vedas ninapidi, ajas puru silma, laskis sõba silmale*). Teised funktsioonid ei tarvitse küll puududa, kuid nende esinemissagedus on tunduvalt väiksem, vrd. soov A-le *hambasse puhuda* (atrib.), tahtis *hambasse puhuda* (obj.) *hambasse puhudes* (adv.). Ei puudu ka morfoloogilised ja süntaktilised iseärasused. Nii vormistub verbaalne komponent enamasti lihtaegades, eriti väljendusliigutustest lähtuvais ja organismi seisundit käsitlevais (ka *ü l e k a n t u d* tähenduses) ühendeis, vrd. N-i *silmad läksid kirjaks* (haiguslikust seisundist, kirevast vaatepildist), vastuseks *raputatakse pead*. Põhjuseks võib olla nii enamiku somaatiliste fraseoloogismide kõnekeelest pärinemine, kus keerukat aegade süsteemi välditakse, kui ka püüd grammatilise vormistuse komplitseerituse arvel mitte nõrgendada ühendi värvikust. (Liitajad näit. ei tarvitse absoluutselt puududa.) Fraseoloogilise objekti koosseisus välditakse sageli somaatilise sõna partitiivset vormi (*excl.* eituse, kus partsiaalsus on nõutav): NN võib (A-le) *silmad ette anda* (milleski), *suu puhtaks pühkida* (millestki), *suu seks teha* 'midagi vähe maitsta', *silmad kinni lasta*

¹⁵ Vrd. ka E. Laugaste, Eesti alliteratsioonist ja assonantsist. «Keel ja Kirjandus» 1962, lk. 531.

¹⁶ Vrd. L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsingissä [1961], lk. 458 jm.

¹⁷ Vrd. Oiva Joh. Tallgren, Kuvasanonnat ja suomen kieli. «Virittäjä» 1931, lk. 166.

¹⁸ Vrd. H. M. Шанский, Фразеология современного русского языка. М., 1963, lk. 29 jj.

jne. Põhjusena tulevad arvesse üldistumine täisobjekti suunas (verbi enda täis- ja osaobjektina esinemise diferentseerimine pole ju võimalik) või ka sisulised kaalutlused.

Sageli pole somaatilise fraseologismi verbaalsus nii ilmne. Vahepealsesse rühma kuuluvad näiteks teatud verbi ja ainult temaga või väga piiratud arvu verbidega seostuvaid adverbiaalseid rühmitusi sisaldavad ühendid (*mitte silma otsas sallima ~ kannatama, üle pea võlgades olema, kõrvuni armuma*) ja paljud rahvapärased võrdlused. Somaatilisi fraseologisme, nagu (kellelgi) *pole hamba allgi kuiva kohta* 'on läbimärg', (kellegi) *suu pole seinapragu* 'oskab maitsvast lugu pidada', võib kahtlemata pidada verbaalseiks ühendiks. *Mitte silma otsas sallima* 'üldse mitte sallima' võiks olla analüüsitav ka koostisosade kaupa, kuid sisuliselt tähendaks see fraseologismi lõhkumist (*mitte silma otsas* iseseisvalt ei esine). Adverbiaalse ja verbaalse komponendi tugev liitumine õigustab kogu ühendi tervikuna vaatlemist. (Sisuliselt mõjub selline adverbiaalne rühmitus enamasti verbi põhitähendust diferentseerivalt või intensiivistavalt.) Paljud adverbiaalsed grupid esinevad iseseisvalt ja nende määruslike ühendite hulka kuulumises pole kahtlust, vrd. (midagi tegema) *nii et silm valge ~ sinine peas* 'väga intensiivselt, tublisti', *nii et seda nägu 'id.'*; *niipalju kui süda kutsub* 'piisavalt, rikkalikult' jpt. Verbaalsete ühendite suure potentsiaalse rühmituse moodustavad veel somaatilised liitsõnad, mida eelistavalt rakendatakse fraseoloogilise predikaadi koosseisus: (keegi) *on närviopardar* jt. Pealegi rõhutatakse viimase aja süntaktilistes uurimustes käändsõnalise öeldise verbaalse ja mitteverbaalse osa lahutamatu tervikkust ja kokkukuuluvust.¹⁹ Lõpliku lahenduse annab siin vastavate sõnade seostumise mitmekülgne statistiline analüüs.

Määruslikest somaatilistest fraseologismidest (*üle pea ja kaela, heast peast, nagu ühest suust*) väärrib tähelepanu verbi finiitset vormi sisaldavate ühendite rühmitus, vrd. *nii et pea suitseb ~ aurab otsas* 'pingsalt, tugevasti (midagi tegema)'; *nii kaugele kui silm seletab ~ ulatab* 'kõikjal ümberingi' jt. Selliste ühendite grupp pole eriti arvukas, kuid küllalt tüüpiline fraseologismide sisu ja vormi iseärasuste illustreerimiseks. Rikkalikult tekib adverbiaalseid ühendite somaatiliste sõnade ja pre- ning postpositsioonide seostumise tulemusena (*nina all, suu ees, silma all, üle pea ja kaela*). Paljud somaatilistest sõnadest lähtuvad postpositsioonid või adverbiaalsed vormid moodustavad terveid seeriaid määruslike ühendeid, vrd. *nina peale, noorest v. heast peast* jne.

Noomenilised somaatilised fraseologismid (*suur nina, vahva vunts*) sisult ega vormilt erilist huvi ei paku, erinedes vabadest sõnaühenditest peamiselt komponentide konstantsuselt. Tuleb märkida, et fraseologismide rühmade vahel valitseb tihe vastastikune side: verbaalsed ühendid võivad aluseks olla adverbiaalseile (*pika ninaga jääma, pikka nina tegema* > *pika ninaga* (adv.) 'petetult': *pika ninaga* naasma), adverbiaalsetest seostest saavad verbaalse ühendi komponendid (*nina eest* → *nina eest ära näpsama* (verb.), näit. ametikohta vms.), noomenilisest fraseologismist võib lähtuda verbaalne ja vastu-pidi (*suur nina* → (keegi) *on suur nina* (verb.) 'asub tähtsal kohal jne.:'; (kellelgi) *on laiad lõuad* → *oma laiade lõugade pärast kannatama*) jpm. Fraseoloogilise derivatsiooni probleem on omaette tähtsaks teemaks, vrd. *keelt peksma* > *keelepeksja, silma paistma* > *silmapaistev* (seevastu *silmahakkavat* (< *silma hakkama*) praktiliselt ei kasutata!).

Somaatilise fraseologismi analüüsimisel lauses tuleb arvestada: a) tema sisulist tervikkust, b) funktsioneerimist kindla lauseliikmena ja c) püsiva sõnaühendi kvalitatiivset erinemist vabast sõnaühendist. Kui analüütilisemates fraseologismides (*valetama, nii et suu suitseb; oma silmi mitte uskuma*) on komponentide kaupa vaatlemine veel mõeldav (viimase otstarbekuses tuleb sageli küll kahelda), siis sisuliselt täielikult ümberimõtestatud motiveeritud või motiveerimata ühendis pole selline analüüs lauses enam võimalik.²⁰ Vastasel korral identifitseeritakse nii vaba kui temast kvalitatiivselt erinev püsiv sõnaühend ega arvestata absoluutselt viimase sisu, vrd. A *ajas* B-le *puru silma* (= pettis, vedas B-d alt) ja tuul *ajas* poisile *puru silma*. Üksikute elementide kaupa on mis tahes

¹⁹ Vrd. K. Mihkla, Probleeme seoses eesti keele teadusliku süntaksiga. Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused VI. Tallinn, 1961, lk. 65.

²⁰ Vrd. ka J. Valgma, Eesti keele fraseoloogiast. «Nõukogude Kool» 1955, lk. 150.

somaatilise fraseologismi analüüsimine põhjendatud tema struktuuri ja vormi jälgimisel.²¹

*

Somaatiline fraseoloogia kasutab mitmeid sisu ja stiililise külje varieerimise mooduseid, nagu sünonüümsust ja antonüümsust, polüseemiat jpm. Kõik see mitte ainult ei mitmekesista ja seo somaatilisi ühendeid omavahel, vaid ühendab neid ka mittesomaatilistega (vrd. *teise ilma minema, vedrut välja viskama ja kõrvu pea alla panema* 'surema'). Kõige rikkalikumalt esineb somaatilises fraseoloogias sünonüüme, s. o. tähenduselt ja stiililiselt kas täielikult kokkulangevaid või sisu- ja stiilinüanssidelt erinevaid ühendeid. Nõukogude keeleteadus on fraseoloogia sünonüümsuse probleeme indo-euroopa keelte (saksa, inglise jm.) materjalide põhjal viimasel ajal õige ulatuslikult valgustatud.²² Tehakse vahet tähendusnüanssidelt erinevate (ideograafiliste) ja ainult stiililiselt diferentseeritavate sünonüümide vahel. Alati pole sellise kindla piiri tõmbamine võimalik. Ideograafilistest sünonüümidest võiks nimetada: *puru silma ajama — ninapidi vedama — hambasse puhuma* 'alt vedama, peitma, valetama', *oma nina kõrvetama — oma pead silmusesse pistma — endale tuliseid süsi pealaele koguma* 'enda süü läbi kahju kandma, endale pahandusi tekitama', *suud pruukima — suud täis võtma — lõugu lõksutama* 'häbematul, praalivalt jne. kõnelema', *pähe andma — peapesu tegema* 'läbi võtma, teravalt kritiseerima' jpt.

Stiililiste sünonüümide hulka kuuluvad: *silmi vesistama — silmavett valama* 'nutma [fam. (pejor.) — van.]; (kellegi) suu on paraja paiga peal, (keegi) pole suu peale kukkunud — (kellelgi) on suu põigiti nina all, (kellelgi) on head lõuad '(keegi) on kõneosav [fam., pejor.]; *silmi kinni panema — kõrvu pea alla panema* 'surema [fam., pejor. (vulg.)]' jt. Sagedasti kasutatakse samas stiilisfääris mitmeid paralleelseid sünonüüme, vrd. *kahe silma vahele jätma — (ühe) silma kinni pigistama* '(tahtlikult) märkamata jätma [fam.]; (keegi) on peast põrunud jne. — (kellegi) kruvid logisevad peas '(keegi) on puuduliku mõistusega [fam., pejor.], *silmi suureks ajama — suuri silmi tegema* 'imestama, jahmatama [fam.]; *suud vett jooksma võtma — suud vesiseks tegema* 'isu äratama [fam.]' jpt. See võimaldab ka samas stiililises tasapinnas väljendusviisi mitmekesistada ja varieerida. Osa nimetatud dublettidest on ilmselt laenuisid (suuri silmi tegema < sks. *grosse Augen machen*). Nende kodunemisele vaatamata pakuvad sisult identsed paralleelsed fraseoloogismid tänuväärt rahvalikku lisamaterjali, millele keeles ei vaadata kui ülearusele.

Stiililiste sünonüümide arv suureneb tunduvalt nn. struktuurse sünonüümsuse arvel.²³ Niisuguste fraseoloogiliste sünonüümide grupid tekivad, kui mõni antud fraseologismi komponentidest asendatakse näit. sünonüümiga, kusjuures ühendi grammatiline struktuur jääb muutumatuks (vrd. *suud* (~ *lõugu, nokka* jne.) *pidama* 'vaikima', *põske* ~ *pintsli(sse) panema* ~ *pistma* 'ära sööma'). Asendada võidakse somaatilise fraseologismi a) nimisõnalist komponenti (peamiselt somaatilist sõna ennast): *kõrvatagust* (~ *kukalt, kuklatagust*) *kratsima* 'nõutu, hämmelduses jne. olema', (*oma*) *nina* ~ *nägu näitama* 'nähtavale ilmuma', *pead* ~ *närve kaotama* 'vaimset tasakaalu, otsustamisvõimet kaotama', *silmi* (~ *pinasse, habemesse, vuntsi, näkku*) [*kinni*] *kargama* '(häbematul) sõnadega kallale tungima', *suud* (~ *keelt, kurku*) *kastma* 'jooma', *suud* ~ *musi andma* 'suudlema'; *suu* ~ *silmade ees* 'kellegi juuresolekul'; b) verbaalset osa: *sobib* (~ *istub, passib* jne.) *nagu rusikas silmaauku* 'on väga sobiv', *kõrva taha panema* ~ *kirjutama* 'meelde jätma, tallele panema', *hambaid varna panema* ~ *riputama* 'nälgima', (kellegi) *pea jagab* (~ *lõikab, töötab*) '(keegi) mõistab resultatiivselt mõelda,

²¹ Vrd. ka K. Mihkla, Sõnaühend kaasaja eesti keeles. Eesti keele süntaksi küsimusi, lk. 102.

²² Vrd. M. Д. Степанова и И. И. Чернышева, Лексикология современного немецкого языка. [М.], 1962, lk. 243 jj. (Vt. sealsamas ka bibliograafiat.)

²³ Vrd. А. В. Кунин, Некоторые вопросы английской фразеологии. Англо-русский фразеологический словарь. М., 1956, lk. 1450.

kõrvu kikki ajama (~ *kikitama, teritama*) 'teraselt kuulatama' jpt.; c) mis tahes muid komponente: *poole* (~ *ühe, teise*) *kõrvaga kuulma* 'ilma erilise tähelepanuta kuulma', (kellelgi) *on hea* (~ *peenike, terav*) *nina* '(keegi) jõuab kiiresti millelegi jälile, taipab olukordi jne.', *suur* ~ *tähtis nina* 'võimukas, tähtis isik', *kõrvu tuliseks* ~ *kuumaks tegema* 'naha peale andma', *peajagu üle* ~ *piken. olema* 1) 'kasvult', 2) 'võimetelt ümbritsevat (kedagi) ületama', *silmi ümber* ~ *ringi käia laskma* 'ümbritsevat silmitsema', (kellegi) *suu pole sarvest* ~ *seinapragu* 'oskab maitsvast lugu pidada', *mitte silma all* ~ *otsas kannatama* ~ *sallima* 'üldse mitte sallima', *prügi* (~ *puru, tuhka, tolmu, liiva*) *silma ajama* ~ *puistama* 'petma, alt vedama' jt. Nagu näiteist selgub, võidakse mõnes fraseologismis mitut komponenti varieerida. Asendamiste tulemusena saadakse sünonüümseid variante, mis võivad erineda stiilivarjundilt (*suud pidama* [fam.] — *lõugu pidama* [pejor., vulg.]), esinemissageduselt ja eakuselt (*pead murdma* [hilisema päritoluga, levinum] — *pead vaevama*), tähendusnüansilt (*nina all* 'vahetus läheduses', *silma all* 'vahetus läheduses, (kellegi) nähes ja kontrolli all').

Komponentide varieerimises kehtivad teatud seaduspärasused. Somaatilisi sõnu asendatakse näit. sünonüümiga (*silmi* ~ *näkku kargama*, *suud* ~ *lõugu pidama*) ja vastavate kehaosade ühise funktsiooniga seotuse alusel (*suud* ~ *keelt* ~ *kurku kastma*). Alusena tulevad arvesse veel metonüümia, naabrusassotsiatsioonid ja väljakujunenud sümbolika (*nägu* ~ *nina näitama*, *kõrvotagust* ~ *kukalt kratsima*, *suu* ~ *silma ees* jt.). Ka paljudel mittekeelelistel seikadel (väljendusliigutused vms.) on asendamise soodustajaina küllaldane osatähtsus (*pead* ~ *nina selga ajama*). Mitmeid asendatavaid komponente (vrd. *põske* ~ *pintslisse pistma*, *puru* ~ *prügi* ~ *tuhka* ~ *liiva* jne. *silma ajama* võib sünonüümseiks pidada ainult antud traditsioonilise ühendi piires. Uldiselt rakendataksegi struktuurses sünonüümias komponentide asendamisel kas otseseid sünonüüme (*kõrvu tuliseks* ~ *kuumaks tegema*, *mitte silma otsas sallima* ~ *kannatama*) või ainult antud ühendi piires tähenduslikult identseina vaadeldavaid sõnu (*kõrva taha panema* ~ *kirjutama*, *poole* (~ *ühe, teise*) *kõrvaga kuulma*, (kellelgi) *on hea* (~ *peenike, terav*) *nina*). Ka eufoonilised kaalutlused tulevad sellistes asendamistes arvesse, vrd. (kellegi) *suu pole seinapragu* ~ *sarvest*.

Kokku võttes iseloomustab somaatilise fraseoloogia sünonüümsust püüd a) diferentseerida mitmesuguseid ekspressiivsuse astmeid, stiililisi nüansse ja mõnel määral ka tähendusvarjundeid ning b) laiendada fraseologismide rakendussfääri. Suur osa sünonüümseist somaatilistest ühenditest rakendub just oluliste ja tähtsate mõistete (mõtlemine, kõnelemine jms.) mitmekesiselt väljendamise teenistuses. Ei unustata ka ühe ja sama stiilitasapinna varustamist rikkalikult varieeritud materjaliga.

Peale sünonüümsuse esineb somaatilises fraseoloogias mitmeid ühendite grupe, kus a) käsitletakse ühte ja sama nähtust erinevaist aspektidest (erinevais arengujärkudes), b) diferentseeritakse tähendusvariante aktiivsuse ja passiivsuse alusel, c) vastandatakse teatud fraseologismide grupe (antonüümsus) jne. Sellised rühmad väljuvad enamasti sünonüümsuse piiridest (pole vastastikku asendatavad), kuigi nende koosseisus ei tarvitse paralleelsus ja sünonüümsus puududa.

Ühte ja sama nähtust (protsessi) võidakse tema arengus vaadelda kas a) kahe- või b) kolmeastmeliste fraseoloogiliste seeriatena: *pea pulki täis ajama* — *pea on pulki täis* '(kellelegi) eksitavaid, erutavaid jne. mõtteid sisendada — (keegi) on sellistest mõtetest haaratud'; *suud vett jooksmata panema* (~ *võtma, ajama*), *suud vesiseks tegema* — *suu jookseb vett* 'isu äratama, tekitama — (keegi) tunneb suurt isu'; *juukseid* ~ *karvu püsti pähe ajama* — *juuksed* ~ *karvad tõusevad peas püsti* 'hirmu peale ajama, sisendada — (keegi) tunneb tugevat hirmu'; *nina püsti* ~ *selga ajama* ~ *tõmbama*, *pead püsti ajama* ~ *hoidma*, *pead selga* ~ *kuklasse ajama* jne. — *nina on püsti* ~ *seljas*, *pea on kuklas* ~ *seljas* 'uhkeks, reipaks jne. muutuma — on uhke, reibas jne.'; *närv* *mustaks ajama* — *närv läheb mustaks* — *närv on must* 'pahaseks muutma — muutub pahaseks — on pahane, tusane jne.'; *mokka panema* — *mokka minema* — *mok(k)as olema* 'ära rikkuma, untsu ajama — untsu, nurja minema — nurja aetud, läbi olema (mingi ettevõtmine, kava jne.)'; *aru pähe panema* v. *võtma* — *aru tuleb pähe* — *aru on peas* 'mõistlikuks muut(u)ma — saab (ajapikku) arukaks — on arukas' jpt. Esimene aste käsitleb

sellistes seeriates enamasti kas kausaalsust või teatud uue seisundi saabumist (verbidest kasutatakse sageli: *ajama, panema, tegema, võtma*). Keskmise aste, kui see esineb, väljendab protsessi kulgemist isevoolu teed, muutumist ennast (*minema*). Viimane aste (II või III) tähistab kõnealusel momendil (juba) antud seisundis viibimist (*olema*). Kindel verbaalne vormistatus võib ka puududa ((kellegi) *silmi avama* — (kellegi) *silmad lähevad lahti*), kuid kirjeldatud tähendusnüansid esinevad peaaegu alati ning säilib (potentsiaalne) võimalus selliste erinevuste diferentseerimiseks.

Aktiivsuse ja passiivsuse diferentseerimisel väljendab üks fraseologismi variant aktiivset tegutsemist, ise mõjumist, teine aga — (kellegi) mõjule allumist. Verbipaaridest kasutatakse enamasti *andma [tegema]* — *saama: pähe andma, peapesu andma ~ tegema — peapesu ~ pähe saama* 'tugevasti läbi võtma, karmilt kritiseerima — sellise kriitika alla langema'; *nina peale andma* — *nina peale saama* 'õpetust' andma ja saama' jt.

Antonüümseis somaatilistes fraseologismides kasutatakse vastandamiseks kas sisu poolest või ainult antud rühma piirides antonüümseina tuntud sõnu (sõnaühendeid), vrd. *silmi üles lööma* — *silmi maha lööma* 'pilku tõstma v. langetama'; *hea silmaga vaatama* — *viltu silmaga vaatama* 'hästi, lahkelt (kellesegi) suhtuma — hukkamõistvalt, halvustavalt suhtuma'; *pead ~ nina selga ajama* jne. — *pead ~ nina norgu v. kõrvu lonti laskma* 'uhkeks, reipaks jne. muutuma — julgust kaotama, lõõdud olema' jpt. Mitmete antonüümsete fraseologismipaaride aluseks on vastandlikke tundeid (rõõm, julgus — kurbus, rõhutud olek), suhtumisi (eitamine — jaatamine) jms. kirjeldavad väljendusliigitused. Ka antonüümsetes paarides rakendatakse vastandatavais ühendes sünonüümsust, mis võimaldab viimaseid omakorda stiililiselt diferentseerida.

Kõik kirjeldatud rühmitused rikastavad ja mitmekesistavad eesti somaatilise fraseoloogia süsteemi.

Somaatilises fraseoloogias leidub ka polüseemiat, ehkki palju vähemal määral kui näit. sünonüümiat. Fraseoloogilise polüseemia probleemid on sünonüümiaga võrreldes tunduvalt tagasihoidlikumalt läbi töötatud.²⁴ Fraseologismi polüseemiat iseloomustab erinevate tähenduste seostatus: teatud algsest (konkreetsemast) semantilisest variandist lähtumine. Vrd. *kõrva kostma* (~ *ulatama, puutama*) 1) 'kuulma (füüsiliselt)', 2) 'millestki kuulda v. teada saama (kuulduste vms. teel)'; *silma paistma* (~ *puutama, hakkama, tor-kama*) 1) 'näha olema', 2) 'tähelepanu äratama'; *silmi tegema* 1) 'koketeerima', 2) '(näiliselt) kellegi meele järele olla püüdma'; *silma peale heitma* 1) 'põgusalt, kontrollivalt vaatama', 2) 'huvi tundma (kellegi v. millegi vastu)'; *pead kaotama* 1) 'kainet reageerimisvõimet kaotama', 2) 'hukkuma'; *üle pea ja kaela* 1) 'rutakalt, tormates', 2) 'hoolelt'; *pea hakkab ringi käima* 1) '(tervisliku seisundi kohta)', 2) 'keegi kaotab reaaltedutunde (tähtsuse, edusammude tõttu)'; *on nagu ... suust maha kukkunud* 1) 'välimusest väga sarnane', 2) (väga sarnase mõttelaadi, käitumise jne. kohta) jpt. Nagu näiteist selgub, võivad tuletuslikud tähendused semantilisest algkujust erineda nii suurema abstraktsuse (*on nagu ... suust maha kukkunud*) kui ka sisulise diferentseerituse poolest (*silma peale heitma, üle pea ja kaela*).

Abstraktsemad tähendused on üldreeglina nooremad. Paljudel juhtudel (näit. *pea hakkab ringi käima* jt.) mõeldunud sajandi autorid (Hupel, Wiedemann) neid veel ei fikseeri.²⁵ Ka polüseemia laiendab somaatiliste ühendite rakendussfääri ja suurendab semantiliste nihete arvel sisulist paindlikkust.

Geneetiliselt jagunevad eesti somaatilised fraseologismid a) ainult eesti keelt iseloomustavaks, b) sugulaskeeltega ühisteks ja c) laenatud ühendeks. Fraseoloogilise laenu all mõistame teise keele fraseologismi sõna-sõnalist tõlkimist antud keelde. Fraseoloogilisi laene püütakse veel liigitada a) tõlkelaenudeks (vrd. *suud pidama* < sks. *den Mund*

²⁴ Vrd. М. Д. Степанова и И. И. Чернышева, Лексикология современного немецкого языка, lk. 252 jj.

²⁵ Eri keeliti võib kohata siin suuri lahkuminekuid: *pea ringikäimise* ülekantud tähendust rakendab näit. juba Seneca (I saj.), vrd. B. Stevenson, Book of Quotation. London, Toronto, Melbourne, Sydney [1936], lk. 1923.

halten), b) pooltõlkelaenudeks (vrd. *aadrit laskma* < sks. (zur) *Ader lassen*) ja c) algkeele kujul kasutatavaiks laenudeks (vrd. lad. *nervus rerum* 'raha [sõna-sõnalt: asjade närv; Cic.]'). Viimasel rühmitusel pole olulist tähtsust.²⁶

Eesti somaatilise fraseoloogia geneetilise struktuuri selgitamise muudab keerukamaks tugev indo-euroopa keelte mõju paralleelselt nii läänemeresoome keeltele endile kui ka teistele keeltele (näit. läti k.), milledega meil on olnud tihedaid kokkupuuteid.²⁷ Somaatilises fraseoloogias komplitseerib oma ja võõra vahekorra selgitamist veel kehaosade põhi-funktsioonide ja sümboolika üldnimikkusest tulenev paljude ühendite paralleelse tekke võimalus, mis sageli võib seostuda tõlkelaenu tõenäolisusega.

Kindlalt laenuliste somaatiliste ühendite hulka kuulub enamik lentsõnalise päritoluga fraseologisme, nagu *tuliseid süsi oma pea peale koguma, silm silma ja hammas hamba vastu, palge higi sees* jpt. Suuremalt osalt lähtuvad need ühendid piibli keelepruugist ja kajastavad vahel üsnagi teravalt vahendava keele (saksa k.) eeskujusid, vrd. (kellelgi) *pinnaks ~ pinnuks silmas olema* < sks. *ein Dorn im Auge (sein)*. Somaatilises fraseoloogias leitud muudki indo-euroopa keelte kaudu tundmaõpitud lentsõnalist materjali (*Ahhilleuse kand*), kuid piibli päritoluga ühendid torkavad silma nii arvukuse kui leviku poolest.

Kõige tähtsamateks somaatiliste ühendite laenamise allikaiks on saksa ja vene keel. Varasemate laenude osas ja ka üldplaanis prevaleerivad saksa keele, hilisemate ja kaas-aegsete osas arusaadavalt põhjustel vene keele mõjud. Mitmeil puhkudel tuleb mõjustajana arvesse nii saksa kui vene somaatiline fraseoloogia, vrd. *pead murdma* < sks. *den Kopf zerbrechen*, vn. *ломать голову*; *pead kaotama* < sks. *den Kopf verlieren*, vn. *потерять голову*; (kellelgi) *silmi avama* < sks. *jem. die Augen öffnen*, vn. *открыть глаза кому-л. на что-л.* jpt. Sageli on laenu suund küllaltki piiritletud, vrd. (kellelgi) *nina alla hõõrta* < sks. *jem. etw. unter die Nase reiben*; (endale) *kõrva taha kirjutama* < sks. *sich etw. hinter die Ohren schreiben*; (kellelgi) *on hea suuvärk* < sks. *ein gutes Mundwerk haben*; (kellelgi) *nahka üle kõrvade tõmbama* < sks. *jem. das Fell über die Ohren ziehen*; (keegi) *pole pea peale kukkunud* < sks. *nicht auf den Kopf gefallen sein*; *keelt hammaste taga hoidma* < vn. *держат язык за зубами*; *ühist keelt leidma* < vn. *найти общий язык*; (kellegi) *pead ei silitata* < vn. *не глядят по головке*; *ajusid liigutama* < vn. *шевелить мозгами*; *hambaid varna rapeta* < ? vn. *положить зубы на полку*; *peapesu andma v. saama* < vn. (за)дать, получить головомайку jt. Vormilt võib eristada täpset ja varieeritud fraseoloogilist tõlkelaenu.²⁸ Täpne laen kopeerib sõna-sõnalt eeskujuks olevat ühendit, vrd. *nelja silma all* < sks. *unter vier Augen*, *üle pea kasvama* < sks. *über den Kopf wachsen*, *ühist keelt leidma* < vn. *найти общий язык* jt. Varieeritud tõlge erineb mõneti originaali sõnastusest. See võib olla tingitud a) laenava keele grammatiliste konstruktsioonide erinevustest laenu andja omadest, vrd. (kellelgi) *on peenike nina* < sks. *eine feine Nase haben*, või b) püüdest laenatud materjali kohapeal suupärasemaks muuta (alliteratsioon vms.), vrd. (kellelgi) *on suu õige koha ~ paraja paiga peal* < sks. *den Mund auf dem rechten Fleck haben*, *pea peale pöörama* < sks. *auf den Kopf stellen*. Muuta ja korraldada võidakse ka sõnajärjestust, vrd. *üle pea ja kaela* < sks. *über Hals und Kopf*. Tihti võetakse lähtevorm (skeem) nagu mingiks kaudseks eeskujuks: tarvitusele tuleb eesti keelele iseloomulikus sõnastuses variant, vrd. sks. *jem. den Sand in die Augen streuen*, vn. *пустить пыль в глаза* → *puru silma ajama*. (Pole päris võimatu paralleelnegi teke.) Tähendus laenatakse enamasti koos fraseologis-miga. Sageli omandab aga laenatud ühend lisatähendusi, diferentseerub semantiliselt (*silmi tegema*). Mõnikord kujuneb kohapealne tähendus lähteallikaga võrreldes otse vastupidiseks, vrd. *sobib ~ passib* jne, *nagu rusikas silmaauku* 'sobib oivaliselt' < sks.

²⁶ Vrd. H. M. Шанский, *Фразеология современного русского языка*, lk. 75, 87 jj.

²⁷ Samal ajal on teada, et näit. läti keel ise õppis tundma ja laenas läänemeresoome keeltest just paljusid somaatilisi kõnekäände. — Vrd. P. Aruma, *Eesti-liivi ja läti ühisest fraseoloogiast ning süntaksist*. «Eesti Keel» 1935 (XIV), lk. 126 jj.; K. Абен, *Ливские и эстонские элементы в латышском языке*. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, 1947, nr. 4, lk. 16 jj.

²⁸ Vrd. H. M. Шанский, *Фразеология современного русского языка*, lk. 90 jj.

es passt wie die Faust aufs Auge 'on ülimalt sobimatu'. Semantilised nihked ilmnevad peamiselt eakamate tõlkelaenude puhul: küllaldaselt kodunenud ühend hakkab sisuliselt difrentseeruma. Esineb juhtumeid, kus võõrkeelne fraseologism ilmselt mõjustab ka lisatähenduste (polüseemia) teket, vrd. (kellegi) *pea hakkab ringi käima* (edust, tähtsusest).

Laenuliste somaatiliste fraseologismide hulk on küllaltki suur. Peaaegu kõik nad kuuluvad sisuliselt motiveeritud ühendite rühma. Idioomide laenamist välditakse. Raskemini motiveeritava sisuga laenude tõlgendamiseks võib teatud pidepunkte pakkuda ka «rahvaetümoloogia», vrd. *ninapidi vedama, peapesu andma* (= *pähe andma!*). Ilmselt laenuliste ühendite hulgast ei puudu ka klišeelised väljendid (*silmi maha lööma* < sks. *die Augen niederschlagen*, vrd. *aga silmad [on] maas*), kuigi ülekaalus on tugeva ekspressiivsusega materjal. Tihtipeale ei reedagi laenu enam oma võõrast päritolu (*endale kõrva taha kirjutama, pead murdma*). Sünonüümsetes ridades seisab oma (või sugulaskeeltega ühinemine) sageli laenulisega kõrvuti, vrd. *kahe silma ~ silmapaari vahele jätma ja silmi ~ ühe silma kinni pigistama* < sks. *die Augen ~ ein Auge zudrücken*. Laenatu tõrjub kohapealse sageli hoopis kõrvale: läänemeresoomeline *pead vaevama* annab teed laenulisele ühendile *pead murdma*.

Laenamist on soodustanud ühisesse kultuurilisse mõjupiirkonda kuulumine: indo-euroopa rahvaste järgi joondutakse kommetes (*pikka nina tegema, ninanipsu andma*), küllap mõningais uskumusteski (*kuri silm*) jne. Põhiliselt langeb kokku ka väljendusliigutuste süsteem. Laenuliste ja levinud ühendite vormiskeemid soodustavad omakorda uute analoogilise vormiga fraseologismide keelde tungimist (või paralleelset teket), vrd. *pikka nina tegema* — *pikka nägu tegema*. Laenamisele virgutab ka püüd stiililiselt rikastada ja varieerida eesti somaatilist fraseoloogiat, vrd. *silmi suureks ~ pärani ajama ja suuri silmi tegema* < sks. *grosse Augen machen*. Võõra päritoluga ühend levib kiiresti tänu uudsusese, värskusele ja tugevdatud tundetoonile. (Lähedastel kaalutlustel on laenatud somaatilisi sõnu endidki.²⁹) Eesti somaatilise fraseoloogia rikastamises teiste keelte materjalidega pole midagi halba; rahvas ise otsustab, mida pakutust aktsepteerida. Nende suhtes aga, kes emakeele väljendusvõimalusi alahinnates keelde toovad üleaurust võõrast materjali, on alati omal kohal lauluisa Kreutzwaldi sõnad risustatud, «peenutsevast» keelepruugist.³⁰

Vaatamata oma ja võõra tihedale põimumisele, paralleelsele tekkele jne., võib siiski eristada väga arvukalt somaatilisi fraseologisme, mis levivad näit. meie emakeeles ja lähemais või kaugemais sugulaskeeltes, mitte aga indo-euroopa keeltes, vrd. *oma pead toitma, kahe silma ~ silmapaari vahele jääma, mitte suhu ega silma saama, pähe hakama, pead parandama* jpt. Peamiselt eesti keelt iseloomustavad: (kellegi) *pea jagab ~ löikab, pead pulki täis ajama ja pea on pulki täis, pähe andma v. saama, päid kuumaks kütma, silmi ette andma*, (kellegi) *suu pole sarvest ~ seinapragu, suur nina, nina vingutõmbama, sõba silmale v. silma looja laskma, heast peast* jpt.

Kokku võttes võib märkida, et eesti somaatilises fraseoloogias leidub rikkalikult nii puhteestipärast kui ka sugulaskeeltega, eriti läänemeresoomse keeltega ühiseid fraseologisme, mis tihedalt liituvad indo-euroopa keeltest (peamiselt saksa, vene k.) laenatuga. Ühistele joontele vaatamata, mida eri keelte somaatilises fraseoloogias on rohkem kui kuskil mujal püsivates sõnaühendites, torkab somaatiliste fraseologismide kohalik koloriit igal sammul silma, pääsedes tihti maksvusele isegi laenatu vormistamises.

*

Somaatiliste fraseologismide liigitus peab arvestama nii selle püsivate sõnaühendite grupi iseärasusi kui ka kaasa aitama fraseologismide klassifitseerimise üldprobleemi lahendamisele. Otstarbekas on lähtuda semantilisest alusest ja ühte rühma koondada kõik somaatilised (täismetafoorsed) ühendid, mille komponendid liituvad teatud sisu väljendavaks lahutamatuks tervikuks. Kogutähendus võib sealjuures koostisosade tähenduste

²⁹ Vrd. H. Rätsep, Võõrsilt laenatud sõnadest eesti keeles. Kodumurre 5. Tallinn, 1962, lk. 23.

³⁰ Vrd. ka P. Ariste, Fr. R. Kreutzwaldi võitlus kadakliku keeletarvituse vastu. «Looming» 1953, lk. 1518.

summast tuleneda või mitte, vrd. *peapesu tegema, hambasse puhuma, nelja silma all, puru silma ajama, ninapidi vedama, pead murdma, pead parandama* jt. Selliseid ühendeid võiks nimetada fraseoloogilisteks väljenditeks.³¹ Niisuguse grupi moodustamine arvestab suurel määral üht somaatilise fraseoloogia spetsiifilist põhijoont, nimelt sisulise motiveerituse suhteliselt kõrget protsenti. Ühtlasi kaoks vajadus tarbetu juuksekarvalõhestamise järele, kas näit. *ninapidi vedama, hambasse puhuma ja puru silma ajama* kuuluvad ühte gruppi või mitte. Idioomi (kaasaja seisukohast sisuliselt motiveerimata ühendi) ja mitteidioomi rangelt eraldamine on somaatilises fraseoloogias paljudel juhtudel õigegi keerukas ja vaieldav. Vormikriteeriumid peaaegu puuduvad: sõnajärjestus on suhteliselt vaba (*hambasse puhus — puhus hambasse*), arhailisi grammatilisi ja leksikaalseid vorme märkimisväärselt ei esine (seevastu *sõba silmale laskma* pole idioom!), lisamaterjalide fraseologismi koosseisu lülitamise puudumine pole kindlaks kriteeriumiks (vrd. *silmi maha lööma*) jne. Ühendi motiveerituse tunnistamine ise võib samuti olla küllalt subjektiivne: somaatilise fraseoloogia väliselt lihtsa metafoorika etümologiseerimine ei tarvitse alati naelapead tabada. Idioomi mõistet poleks siiski otstarbekas täielikult somaatilise fraseoloogiast elimineerida. Tarbe korral võib fraseoloogiliste väljendite hulgast eraldada idioomide rühmituse, arvestades (objektiivselt) nende motiveerituse iseloomu, komponentide maksimaalset semantilist kokkusulamist jne.

Ka süntaktiline analüüs kinnitab antud grupi ühtekuuluvust: selliseid fraseologisme pole otstarbekas ega võimalikki lauses komponentide kaupa käsitleda, kuna nad moodustavad kindla sisulise terviku, mida iseloomustab funktsioneerimine kindla lauseliikmena (vt. eespool).

Fraseroloogilisi väljendeid iseloomustab enamasti tugev stiililine eksspressiivsus (*peavalu tegema, kõrvu pea alla panema*).

Teise arvuka rühma moodustavad somaatilised ühendid, mis on fraseoloogiliselt seotud ainult ühe või mõne komponendi poolest, vrd. *oma silmi mitte uskuma, kõrvu lukku panema, mitte silma otsas sallima, kuni juuste juurteni punastama* jpt. Selliseid ühendeid võiks nimetada fraseoloogilisteks kombinatsioonideks. Siin leidub rikkalikult mitmesuguseid kaasaja keelepruugis kindla funktsionaalse või stiililise erikaaluga klišeesisid, nagu *habet ajama, silmi ümber käia laskma*. Selliste ühendite eesti somaatilise fraseoloogiast täielikult väljalülitamine pole keeleliselt õigustatud: komponentide sisulise liitumise poolest analüütilisem püsiv kompleks väljend ikkagi teatud terviklikku mõistet, võib esineda sünonüümsust, vaatamata piltlikkuse kaasajegsele tuhmumisele, ei tarvitse puududa algne metafoorsus (*habet ajama*), kasutatakse eesti somaatilisele fraseoloogiale omaseid vormiskeeme jne. Süntaktiliselt on selliseid ühendeid lauses võimalik ka komponentide kaupa analüüsida, kuigi ei tule silmist lasta semantilist terviklikkust, millest lähtumine tundub sageli loogilisemana. Kuna fraseoloogiliste kombinatsioonide rühmitus on õige ulatuslik, võib neid alagruppideks liigendada näiteks struktuurist ja funktsioonist, fraseoloogiliselt seotunud komponendist vm. lähtudes. Fraseroloogilist seotumist arvestades saab kõnelda näiteks a) verbi (*oma silmi mitte uskuma*), b) verbaalse kombinatsiooni (*kõrvulukku panema*), c) adverbiaalse rühmituse ja kindla verbi (*peost suhu elama*) poolest fraseoloogiliselt seotud kombinatsioonidest.

Kuna *pro forma* võivad nimetatud rühma sattuda väga mitmesuguse esinemissagedusega, rakendussfääriga ja stiililise varjundiga või kujundlikkuse kulumise astmega ühendid, on praktilistel kaalutlustel otstarbekas piirata siin esmajärjekorras vaatlemisele kuuluvaid üksusi. Lisakriteeriumidena tuleksid arvesse metafoorsuse ja eksspressiivuse (tugevam) aste, levik ja tähtsus üldtuntud väljendusvahendina ja rahvapärased (eriti somaatilises fraseoloogias). Mida suuremal määral fraseoloogiline kombinatsioon läheneb fraseoloogilisele väljendile, seda suurem on tema erikaal kujuka väljendusvahendina.

Leidub ka üleminekuvorme. Organismi seisundit kirjeldavad fraseologismid kui enamasti osaliselt seotud liikmetega ühendid kuuluksid näiteks pigem fraseoloogiliste kom-

³¹ Komponentide tugeva sisulise konsolideerumise tõttu on mitmeid selliseid ühendeid, nagu *pead murdma*, arvatud koguni fraseoloogilise ühendtegasõnade hulka. — Vrd. K. Mihkla, Sõnaühend kaasaja eesti keeles, lk. 105.

binatsioonide hulka. Arvestada tuleb siiski ka nende võimalikku polüseemiat (*pea hakkab ringi käima* tervisliku seisundi kirjeldusena ja realiteeditunde kaotamise sümboolina). Sellistel puhkudel on otstarbekam fraseologism paigutada tinglikult fraseoloogiliste väljendite hulka, sest pole mõeldav sama ühendi erinevaid tähendusi lahutada. Fraseologisme, kus teatud verbile või verbide rühmale liitub adverbiaalses funktsioonis kas somaatiline (liit)sõna kindlas käändes või somaatilis(t)e sõna(de) kaasabil formeerunud määruslik rühmitus, pole samuti otstarbekas lõhkuda (vrd. *valetama, nii et suu süitseb, pikisilmi ootama, peost suhu elama*). Väljaspool antud ühendit (ühendite gruppi) kaotab selline adverbiaalne komponent sageli oma tähenduse. Tervikuna vaadelduna kuuluvad nimetatud fraseologismid fraseoloogiliste kombinatsioonide hulka. Niisugused määruse funktsioonis ühendid, mis ei seostu kindlate, oma algse sisu säilitavate verbidega (vrd. *nii et silm sinine ~ valge peas, nii et seda nägu* (midagi tegema) jt.), esinevad enamasti fraseoloogiliste väljenditena.

Mitmetes fraseoloogilistes väljendites (*pead murdma, pähe lööma* 'meelde jätma, ära õppima [argoo]') kerkib somaatiline sõna nagu iseseisvalt esile ja fraseoloogiline seostuvus näib langevat ainult verbile. Niisuguse kahtluse momenti tugevdavad konkreetse kehaosa nimetuse ja tema põhifunktsiooni vahel tekkinud assotsiatiivsed seosed, kuigi antud juhul mõlemad komponendid on sõnaühendina tervikuna saanud uue tähenduse (vrd. ka *kõrvu pihku võtma*).

Käesolev provisoorne liigitusskeem ei pretendeeri täiuslikkusele. Eriti kehtib see põhirühmade alaliigituse kohta, mille täpsemaks fikseerimiseks on vajalik suurem ja mitmekesisem materjali kogus. Võimaliku põhimõttelise skeemina somaatiliste (ja mittesomaatiliste) fraseologismide semantiliseks klassifitseerimiseks võib kirjeldatud variandil olla mõningat väärtust.

*

Somaatilise fraseoloogia sagedase kasutamise peamiseks põhjusteks on väljendite kujukus, lähtekujutluste lihtsus ja rahvapärusus ning stiililine mitmekesisus. Stiililise nüansseerimise teenistuses seisab väga ulatuslik aparatuur: sünonüümsete ühendite loomisest — varieerimisest (*sõba silmale laskma — silma looja laskma, pead vaevama ~ murdma*) fraseologismide vormistuse ja rakenduslike võteteni välja (hüperboolsus, sünonüümid-antonüümid jms.). Kuigi stiiliskaala suhtes pole täielikku üksmeelt,³² võiks somaatilisi fraseologisme vaadelda neljaastmelise jaotuse alusel: 1) pidulik-retoorilised (*palgest palgesse, halli pead austama*), 2) neutraalsed (*silmi maha lööma, oma kõrvaga kuulma*), 3) familiaarsed (*suur nina, ei ole hamba all kuiva kohta*) ja 4) vulgaarsed (*silmi täis lakkuma, lõugu pidama*) ühendid. Üksikuid kihistusi pole alati võrdse selgusega võimalik eristada ning tuleb ette ka mitmesuguseid vaheastmeid (näit. familiaarse ja rõhutatul vulgaarse vahel), vrd. *nina täis tõmbama* (pejor.) ja *silmi täis lakkuma* (vulg.). Stiilinüansside tõlgendamises säilib pealegi küllalt tugev subjektiivsuse moment. Ka kogu fraseoloogia jagamisel ekspressiivseks ja mitte-ekspressiivseks ei saada lahti «vahepealsete» ühendite kategooriast.³³ Stiililine karakteristika võib oleneda veel kontekstist, kasutamissagedusest (ekspressiivsuse vähenemine), somaatilise fraseologismi päritolust, vanusest jpm. Nii mõjuvad lentsõnalise (kirjakeelse) päritoluga või arhailisemad ühendid retoorilisemalt, vrd. (*kellegi*) *suu läbi* (teada saama), *silma silma ja hamba hamba vastu, soomused langevad silmadelt; suud andma, silmavett valama*. Aja jooksul toimub stiililistes jaotustes muutusi vananevate, kuluvate ja uute fraseologismide arvel.

Somaatiliste fraseologismide rakenduses pääseb suurel määral mõjule nende päritolu. Lähtudes enamasti igapäevase elu-olu, välismaailmaga kontakti saavutamise, organismi seisundi, emotsioonide vms. kujukast peegeldamisest, sobivad somaatilised ühendid eelkõige inimese enda psüühilise ja füüsilise mina ning teda vahetult ümbritseva

³² Vrd. H. Seidler, *Allgemeine Stilistik*, Göttingen, 1953, lk. 342 jj.; A. П. Хазанович, Типы синонимов в идиоматике современного немецкого языка. Уч. зап. ЛГУ № 253, серия фил. наук, вып. 45. Л., 1959, lk. 124 jj.

³³ Vrd. E. Riesel, *Stilistik der deutschen Sprache*. Moskau, 1963, lk. 138 jj.

rahvapäraselt mahlakaks kirjeldamiseks. Kirjakeeles on nende kõige avaramaks rakendusfääriks ilukirjandus (dialoogid, rahvalikud kirjeldused jms.). Ka publitsistika leiab siit mõnegi tabava väljendi, samuti kõnemees.³⁴ Kõnekeeles on somaatiline fraseoloogia väga populaarne, eriti stiiliskaala rühmades neutraalsest kuni vulgaarseni. Kuigi kirja- keeles (ilukirjanduses) vastavalt konteksti nõuetele rakendatakse kõiki kirjeldatud stiil- nüanssidega ühendeid, on äärmuslikud rühmad suhteliselt tagasihoidlikult esindatud. Palju oleneb muidugi teose iseloomust.

Fraseoloogia kirjandusliku rakendamise probleeme on nõukogude keeleteaduses üsna põhjalikult uuritud.³⁵ Nagu põgus analüüs näitab, ei erine somaatiliste ja mittesomaati- lise fraseoloogismide kasutamine oluliselt teineteisest. Kaasaja eesti kirjakeeles võib kohata kaht somaatiliste fraseoloogismide rakendusviisi: kas a) muutmatult, s. t. sellis- tena, nagu nad normaalkujus on üldtuntud (*ninapidi vedama, pead murdma*), või b) autoripoolse nii sisu kui vormi varieerimisega. Esimene kasutusviis prevaleerib suu- lises esituses: vajadus «operatiivselt» millelegi kujuka väljendiga reagerida ei jäta aegagi ümbertöötuseks. Ka elliptilised vormid on sellises rakenduses väga levinud (*silmad häbi täis pro silmad on häbi täis*). Kirjakeeles püütakse samuti fraseoloogismide suulise esitamise seaduspärasusi arvestada (tegelaste otsesest kõnes jm.). Suuremat huvi pakub just teine rakendusviis, kus vahetult seostuvad nii traditsioon kui individuaalne (loov) lähenemine. Siin peituvad suured võimalused fraseoloogismide süsteemi semanti- liseks ja stiililiseks rikastamiseks: paljugi sellistest variatsioonidest võib üldise tunnus- tuse leidnuna lülitada aktiivsesse keelepruuki.

Alljärgnevalt peatume tähtsamatel somaatilise fraseoloogia autoritepoolse ümbertöö- tamise iseärasustel.

1. Üldtuntud somaatiliste fraseoloogismide või nende fragmentide kasutamine hari- likust erinevas tähenduses, kusjuures leksikaalne ja grammatiline struktuur (ka frag- mendis) säilib enamasti muutumatuana, vrd. *üle pea ja kaela lumine* (Sergo) < *üle pea ja kaela* 'tormakalt; hooletult jm.', *silmad sõõvad peast* (Tuglas) 'toitu läheb palju' < *silmi peast* (välja) *sööma* 'vaenutema', kolhoosi juhitakse *peost suhu* (Too- ming) 'perspektiivilt' < *peost suhu elama* 'vaeselt, saadut kohe ära kulutades elama'.

2. Ühendi tähenduslikku külge ja põhistruktuuri säilitades muudetakse fraseologismi koosseisu (leksikaalselt, grammatiliselt) a) uute sõnade juurdelülitamise teel, vrd. *ajab pea otsas kirjuks* (Kreutzwald) < *pead kirjuks ajama* (kavala jutuga), ei oska [mehi] *ninapidi järele vedada* (Kitzberg) < *ninapidi vedama*, võite hää *pääpesu saada* (Jakob Liiv) < *peapesu saama*, teeb väga *armsaid silmi* (Kitzberg) < *silmi tegema*, b) ühendit lühendades (sageli mõneti ka struktuuri varieerides), vrd. *mitte hamba allgi kuiva* (Jannsen) < *pole hamba all kuiva kohta, ää aa pulki pähe* (Ristikivi) < *pead pulki täis ajama, võta või silm näppu* ['pime'] (Kimm) < *võta silm näpu vahele*, c) fraseologismi üksikuid elemente varieerides, vrd. (et) *oleks, kuhu pea pista* (Tammsaare) < *pole, kuhu pead pista, kõneles augud pähe* (Luts) < *auku pähe rääkima, on mõni vedruke peas lahti* (Vilde) < *mõni kruvi on peas lahti* jt. Mõnikord kaasnevad sellistele varieerimistele ka semantilised nihked, vrd. *tõmbas suu mulda täis* (A. Jakobson) 'suri' < *suu on mulda täis* 'on (juba) surnud'; *oli peas väike kilk* (Vilde) 'oli vähe purjus', *oli paras kilk peas* (Tammsaare) 'oli tublisti purjus' < *kilk on peas*.

3. Ühendi koosseisu ja struktuuri tugev varieerimine: püsiv sõnaühend lakkab sõna otseses mõttes olemast, kuid põhitähendus säilib ja antud konteksti mõistmiseks on vajalik tunda lähtematerjalina kasutatud fraseologismi, vrd. *on üks tähtis kruvi peas*

³⁴ Vrd. ka G. Wein, Die Rolle der Sprichwörter und Redensarten in der Agitation und Propaganda. «Sprachpflege» 1963, lk. 51 jj.; A. И. Ефимов, Стилистика художе- ственной речи. М., 1961, lk. 303.

³⁵ Vrd. Н. М. Шанский, Фразеология современного русского языка, lk. 138 jj.; А. И. Ефимов, Стилистика художественной речи, lk. 288 jj.; Л. К. Жукова, К вопросу о фразеологических разобщениях в романе Голсуорси «Белая обезьяна». Вопросы фразеологии. Труды Самаркандского гос. университета им. Алишера Навои. Материалы I-ой Межреспубликанской конференции по вопросам фразеологии, со- стоявшейся 15—18 сентября 1959 г. в Самаркандском государственном университете. Самарканд, 1961, lk. 207 jj.

logisema hakanud (Kajari) < *kruvid logisevad peas* 'pole mõistuse juures', *ulatab pea-osa kõrgemale* (vaimselt) (Bornhöhe) < *pcajagu üle olema* (vaimselt jne.); *oli silmad jätnud valgesse kevadõhtusse* (Tamberg) < (kellegi) *silmad jäävad välja* (valgemast keskkonnast hämarasse tules), *oma suud seinapraoks ei peaks* (A. Jakobson) < (kellegi) *suu pole seinapragu, jätke suu kulutamata* (Vilde) < *suud kulutama* 'kõnelema, ilma et sellest kasu oleks', kuni *juuksekarva lõhestamiseni* (vaidlema) (Kaal) < *juuksekarva lõhki ajama* '(tühiseid) pisiasju tähtsaks pidama', tähendamissõna *palgist oma ja pinnust teise silmas* (Smuul) < *pindu teise silmas nägema, mitte aga palki oma silmas* 'ligimise väikesi puudusi märkama, mitte aga oma suuri' (piibel) jpt.

Somaatilisi fraseologisme võidakse veel kontamineerida, vormianaloogiaid kasutada uute metafooride loomiseks jpm. Ka derivatiivsed vormid peegeldavad autoripoolset loomingu, esinedes sageli üsnagi huvitavate ja ainulaadsete kombinatsioonidena, vrd. *suud lukku panevad* teravmeelsused (Smuul), *pead pöörutama ajav kohin* (Sirge), *peost suhu elav kehvik* (Vilde) ja *peost suhu elu* (Hint) jpt. Torkab silma, et somaatiliste fraseologismide allumine ümbertötlusele pole ühesugune. Kui mõnel juhul on raske kõnelda algjust, millest arvukad variandid lähtuvad (kruvide peas logisemine või puudumine puuduliku mõistuse sümbolina, ajahambapuremise-motiivid), siis osa somaatilisi ühendeid kasutamise käigus peaaegu ei muutu (*üle pea kasvama*, (kellegi) *on silmad ees ja taga, keelt kandma* v. *peksma, hambasse puhuma*). Suurel määral näivad ümbertötlust takistavat järgmised tegurid: a) komponentide sisulise kokkusulamise kõrge aste (*hambasse puhuma*), b) struktuuriline suletus (praktiliselt puudub võimalus üksikuid komponente asendada või «täpsustada», vrd. *üle pea kasvama*) ja c) teatud väljendi üha tugevnev klišeestumise protsess (stiililise ekspressiivsuse nõrgenemine), vrd. *silmi maha lööma*. Nimetatud probleem vajab detailsemat uurimist. Üldjoontes peab märkima, et autorid ei käsitle somaatilisi fraseologisme mitte tardunud absoluutsete tervikutena, vaid kui sisutihedat (rahvalikku) valmismaterjali, mida vajaduse korral on võimalik ümber vormida (värskendada). Ainult siis kujuneb fraseologismide rakendamine kirjaniku keele originaalsuse omamoodi *testimonium paupertatis*'eks, kui sellise materjaliga žongleerimise taha püütakse peita mõttevaesust, kui pole tunda autori otsinguid väljendusvahendite valikul ega isikupärase ja traditsioonilise sünteesi.³⁶ Sobivas kontekstis toimuv üldtuntud fraseologismi «tuuma» purustamine, mis apelleerib nii sisulisele värskusele kui lugeja aktiivsele osavõtule kirjaniku keelistest otsinguist, võib vabastada palju emotsionaalset energiat. Seda tõestab igal sammul somaatilise fraseoloogia jälgimine nii varasemate (Kreutzwald, Koidula, Vilde, Tammsaare, Luts jt.) kui ka kaasaegsete tuntumate autorite (Hint, Smuul, A. Jakobson, Tuglas jt.) keelepruugis.

Kumba kasutamiseviisi — kas varieerimistega või ilma — konkreetsetel juhul rakendatakse, oleneb sisulistest ja stiililistest kaalutlustest. Ülepakkumine tuleb alati väljendusviisile kahjuks. Eesti parimate sõnameistrite töödes liitub autoripärane ja üldrahvalik sageli nii lahutamatuks kunstiliseks tervikuks, et piirjooned individuaalse ja traditsioonilise vahel peaaegu kaovad.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Keele ja Kirjanduse Instituut

Saabus toimetusse
27. VI 1963

³⁶ Vrd. ka O. Behaghel, *Die deutsche Sprache*. Halle (Saale), 1958, lk. 75 jj., 124; В. А. Мамонов и Д. Э. Розенталь, *Практическая стилистика современного русского языка*. М., 1957, lk. 44 jj.

О СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ В СОВРЕМЕННОМ ЭСТОНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Ф. Вакк

Резюме

Соматические фразеологизмы, т. е. устойчивые словосочетания, имеющие в своем составе наименование частей тела человека или животного, относятся к древнейшему слоению фразеологии, напр. *oma pead toitma* 'кормиться' известен уже в XVII веке. В основном такие выражения происходят из живой речи (из разных аргументов и т. д.), а также из письменных источников) и отражают повседневный быт народа; наблюдения за жизнью человека и животных, отношения между людьми, их переживания и эмоции, старые обычаи и верования и т. д.

Основные тематические группы соматических фразеологизмов исходят из функций частей тела (*hambaid varna panema* 'положить зубы на полку'), из всеизвестной символики частей тела (*pead kaotama* 'потерять голову'), из движений частей тела, выражающих разные эмоции (*kõrvu lonti laskma* 'поникнуть головой, упасть духом'). Часто какая-либо часть тела символизирует самого человека (*oma pead toitma*). Разнообразие тематических групп соматических фразеологизмов зависит от значения и очевидной функции части тела. Грамматическая и лексическая структура соматических фразеологизмов проста и несложна. Некоторые из них имеют только отрицательную форму (*pole hamba all kuiva kohta* 'быть насквозь промокшим'), некоторые употребляются только как вопросы (*kus (su) silmad olid?* 'где твои глаза были, почему ты не заметил?') и т. д. Порядок слов не отличается от оформлений свободных словосочетаний и остается без изменения, напр. в сочетаниях наречного характера (*nelja silma all* 'с глаза на глаз') и во многих народных сравнениях и парных словосочетаниях (*suud ja silmad on häbi täis* 'кому-н. очень стыдно', *nii et silm sinine* 'очень долго, интенсивно заниматься с чем-л.') и т. д. Для унификации формы в соматической фразеологии употребляют разные (простые) грамматические и синтаксические схемы. Важную роль имеют также ассонанс и аллитерация (*pea peale pöörama* 'перевернуть вверх дном, извратить (факты)').

Обыкновенно морфологическому оформлению соматических фразеологизмов соответствует определенная синтаксическая функция: глагольное словосочетание употребляется часто как фразеологическое сказуемое (*puhub hambasse* 'врет') и т. д. Имеются и исключения, напр. по форме устойчивое глагольное словосочетание является по содержанию наречием (*nii palju kui süda küsib* 'достаточно, сколько хочется').

По содержанию и стилистически соматические фразеологизмы очень разнообразны. Имеются синонимические, антонимические, полисемантические, разные стадии какого-либо процесса или состояния, выражающие и т. д. фразеологические единицы (напр. *närvi mustaks ajama* — *närv läheb mustaks* — *närv on must* 'сердить — сердиться — быть сердитым'). Очень часты случаи так называемой структурной синонимии, где для достижения многообразия и разных стилистических оттенков какой-л. (какие-л.) компонент(ы) фразеологизма заменяются или синонимическими словами (*suud* ~ *õigu pidama* 'держат морду, язык за зубами') или словами, употребляемыми в синонимическом смысле только в данном (традиционном) контексте (*kõrva taha panema* ~ *kirjutama* '(себе) на нос зарубить').

По происхождению соматические фразеологизмы разделяются на три группы: 1) характерные только эстонскому языку (*silmi ette andma* 'перещеголять'); 2) общие для эстонского и родственных языков, напр. в ливском и эстонском языках (*kahe silma vahele jätma* 'смотреть сквозь пальцы, закрыть глаза на что-н.') и 3) калькированные словосочетания (*pead murdma* < *den Kopf zerbrechen*, ломать голову, *ühist keelt leidma* < найти общий язык). Фразеологические кальки и исконный материал обычно тесно связаны между собой. Часто их даже трудно различать. Сильное влияние на соматическую фразеологию эстонского языка оказывали русский и немецкий языки. Несмотря на воздействие других языков соматическая фразеология эстонского языка сохраняет самобытность и своеобразный колорит, который отражается даже в оформлении фразеологических калек.

Соматические фразеологизмы эстонского языка можно по семантической структуре разделить на две группы: 1) фразеологические единицы, где значения компонентов в целом переосмыслены, а содержание фразеологизма по значениям составных частей в данный момент является или мотивированным, или немотивированным (фразеологические выражения), напр. *puru silma ajama* 'пускать пыль в глаза (кому-н.)', *hambasse puhuma* 'льгать' и 2) только частично фразеологически связанными компонентами фразеологические единицы (фразеологические комбинации, сочетания), напр. *habet ajama* '(по)бриться', *mitte silma otsas sallima* 'вообще не терпеть кого'. По форме, по степени семантической спаянности компонентов, по фразеоло-

гической связанности различных составных частей и т. д. можно определить еще и подгруппы.

Благодаря большому разнообразию по содержанию, стилистическим оттенкам от риторических до вульгарных (напр. *pole kohta, kuhu pead panna* 'не иметь, куда голову приклонить' и *lõugu pidama* 'морду держать'), и большей частью народному, популярному характеру в эстонском современном литературном языке очень часто употребляются соматическую фразеологию. Еще большими являются их популярность и многообразие в живой речи. Разные авторы, используя в литературном языке соматические фразеологизмы, изменяют их по содержанию, по структуре или оставляют без всяких изменений. Авторские переработки могут подчас стать основой новым фразеологическим единицам. В основном соматическая фразеология эстонского языка изменяется тремя путями: 1) архаические фразеологизмы исчезают из употребления (*kellelgi on peas vara* 'он под хмельком'); 2) образуются новые соматические фразеологические единицы (*silma looja laskma* 'заснуть') и 3) уже имеющийся материал подвергается разным (семантическим и др.) изменениям (*pähe andma* '(за)дать головою, резко критиковать').

Институт языка и литературы
Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
27. VI 1963

SOMATISCHE PHRASEOLOGIE IN DER ESTNISCHEN SCHRIFTSPRACHE DER GEGENWART

F. Vakk

Zusammenfassung

Somatiscie stehende Wortverbindungen, d. h. phraseologische Fügungen mit Benennungen von Körperteilen des Menschen und Tieres als Bestandteilen, gehören zu den ältesten Schichten der Phraseologie der estnischen Sprache, z. B. *oma pead toitma* 'sich ernähren' (bekannt schon im 17. Jh.). Meist rühren sie aus der Umgangssprache her (aus verschiedenen Argots, Jargons usw., manchmal auch aus literarischen Quellen), und spiegeln Beobachtungen über das Leben der Menschen und Tiere, Beziehungen zwischen Menschen, Emotionen, alte Bräuche und Sitten usw. wider. Die wesentlichsten thematischen Gruppen beziehen sich auf die wichtigeren Funktionen der verschiedenen Körperteile (*hambaid varna panema* 'hungern'), auf die Symbolik der Körperteile (*pead kaotama* 'den Kopf verlieren'), auf Ausdrucksbewegungen (*kõrvu lonti laskma* 'die Ohren hängen lassen') usw. Oft symbolisiert ein Körperteil den ganzen Menschen (*oma pead toitma* 'sich ernähren'). Einige somatische Verbindungen gebraucht man nur vereinzelt (*pole hamba all kuiva kohta* 'ganz nass (sein)'), einige in Form einer Frage (*kus su silmad on?* 'hast du keine Augen?'). Die Wortfolge gleicht der der freien Wortverbindungen und bleibt in den adv. Verbindungen unverändert (*nelja silma all* 'unter vier Augen'), desgleichen in Wortpaaren und volkstümlichen Vergleichen (*suud ja silmad on häbi täis* 'jemand schämt sich sehr', *nü et silm sinine* 'sehr viel oder lange (etw. machen)') usw. Für sprachliche Uniformierung gebraucht man oft gewisse grammatische Schemata. Auch Alliteration und Assonanz spielen eine wichtige Rolle (*pea peale pöörama* 'etw. auf den Kopf stellen'). Meist bestimmt die morphologische Struktur der somatischen Verbindung ihre syntaktischen Funktionen: verbale Wortverbindung fungiert als Prädikat (*puhub hambasse* 'lügt') usw. Es gibt auch Ausnahmen: der Form nach verbale Verbindung fungiert z. B. als Adverb (*nü palju kui süda kutsus* 'in Hülle u. Fülle, genug').

Dem Inhalt und der stilistischen Gestaltung nach ist die somatische Phraseologie sehr mannigfaltig: es gibt viele synonymische, antonymische, polysemische (vielwertige), verschiedene Stadien gewisser Vorgänge bezeichnende Verbindungen (z. B. *närvi mustaks ajama* — *närv läheb mustaks* — *närv on must* 'erzürnen — sich erzürnen — jem. ist zornig'). Bemerkenswert ist die sog. strukturelle Synonymik: zwecks stilistischer Färbung und Variierung werden Bestandteile der somatischen Verbindungen entweder durch ein synonymes Wort (*suud* ~ *lõugu pidama* 'den Mund, das Maul halten') oder durch nur in gewissen traditionellen Fügungen als Synonyme geltende Wörter (*kõrva taha panema* ~ *kirjutama* 'sich etw. hinter die Ohren schreiben') ersetzt.

Der Herkunft nach kann man die somatischen Verbindungen der estnischen Sprache in drei Gruppen einteilen: 1) der estnischen Sprache eigene Fügungen (*suured ninad* 'grosse Nasen'), 2) der estnischen und den verwandten Sprachen eigene Fügungen (*kahe silma vahela jätma* 'ein Auge zudrücken') und 3) Lehnübersetzungen (*pead murdma* < sich den Kopf zerbrechen, ломать голову). Oft sind Fügungen fremder und einheimischer Herkunft untereinander eng verbunden und es fällt sogar schwer, sie zu unterscheiden.

Die stärksten Einflüsse üben auf die estnische somatische Phraseologie das Deutsch und das Russisch aus. Ungeachtet des fremden Einflusses gewinnt das einheimische Kolorit überall Oberhand, sogar in der Gestaltung der Lehnübersetzungen.

Der semantischen Struktur nach können wir die estn. somatischen Verbindungen in zwei grosse Gruppen einteilen: 1) Fügungen mit semantisch völlig zusammengeschmolzenen Bedeutungen der Bestandteile (phraseologische Ausdrücke, inhaltlich gegenwärtig motiviert od. unmotiviert), z. B. *hambasse puhuma* 'lügen' und 2) phraseologisch nur teilweise verbundene Fügungen (phraseologische Kombinationen), z. B. *mitte silma otsas sallima* 'nicht vor die Augen dulden'. Der Form, den syntaktischen Funktionen, der Bedeutung nach usw. können diese Hauptgruppen auch noch in Untergruppen eingeteilt werden.

Dank ihrer inhaltlichen, stilistischen Vielseitigkeit (von der rhetorisch-pathetischen bis zur vulgären Stilfebung; vgl. *pole kohta*, *kuhu pead panna* 'nicht haben, wo man sein Haupt hinlegt' und *lõugu pidama* 'das Maul halten') und ihrem meist volkstümlichen Charakter werden die somatischen stehenden Wortverbindungen in der estnischen Schriftsprache sehr oft verwendet. In der Umgangssprache ist ihre Popularität und Mannigfaltigkeit noch grösser. Übrigens verändert sich der Bestand der somatischen Phraseologie 1) durch das Ausfallen veralteter Verbindungen (*(kellelgi) on peas vara* 'ist ein wenig betrunken'), 2) durch das Einschalten neuen Materials (*silma looja taskma* 'schlafen gehen') und 3) durch semantische Veränderungen bereits bekannter Verbindungen (*pähe andma* 'scharf kritisieren, den Kopf waschen').

Institut für Sprache und Literatur
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR

Eingegangen
am 27. Juni 1963